

A critical examination of the views of Usuliin in the concept of definition and its application in solving jurisprudential and legal issues

Mohammadrasoul Ahangaran*
Professor, University of Tehran, Tehran, Iran.
Email: ahangaran@ut.ac.ir

Use your device to scan
and read the article online

Citation Ahangaran, M. (2026). A critical examination of the views of Usuliin in the concept of definition and its application in solving jurisprudential and legal issues . *Islamic Law (A Quarterly Journal of Law)*. 23 (88): 177-214

 [10.22034/ilaw.2024.713262](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.713262)

Received: 15 November 2023 , Accepted: 08 June 2024

Abstract

The concept of description is one of the types of the opposite concept, which has been proposed and investigated among the experts in the science of principles, both Imamiyyah and Sunni, which has been criticized and challenged in this article from four aspects. These directions are 1- defining and identifying the concept of description. 2- Planning the place of conflict and disagreement between the experts. 3- How to argue and the reasons of the proponents, on the one hand, and on the other hand, the problems proposed by the opponents of the existence of a concept for words that include description. 4- Adaptations and application of the concept of definition in solving jurisprudential and legal issues. The result of this article, which was written in a descriptive analytical method and using library data, is that the existence of a concept for propositions containing a description depends on proving the exclusive involvement of the description in the sentence and its involvement as a precautionary clause. It is not related and the aforementioned confusion caused problems in the four mentioned directions.

Keywords

Descriptive concept, opposite concept, exclusive intervention, precautionary clause.

Extended Abstract

1. Introduction

The principles of Islamic jurisprudence (Usul al-Fiqh) serve as the foundational methodology for deriving legal rulings and resolving both traditional and contemporary issues in social jurisprudence and law. A critical area within this field is the study of “concepts” (Mafahim), specifically the “opposite concept” (Mafhum al-Mukhalaf), which posits that a ruling may be negated if a specific condition or attribute is absent. Among these is the concept of description (Mafhum al-Wosf), where a ruling is linked to a particular attribute of a subject.

Despite its significance, the theoretical framework surrounding the concept of description remains fraught with analytical ambiguities in both Imami and Sunni scholarship. This article argues that much of the existing discourse suffers from a failure to distinguish between the exclusive involvement of a description in a ruling and its role as a precautionary restriction (Qayd-e Ehtarazi). The primary objective of this research is to critique the traditional understanding of the concept of description from four perspectives: its definition, the identification of the point of contention among scholars, the logical arguments used for and against its validity, and its practical application in jurisprudential and legal contexts.

2. Research Methodology

This study employs an analytical-descriptive methodology. Data were gathered through library research, involving a comprehensive review of primary and secondary sources in Islamic legal theory (Usul) and civil law. The research critically examines the definitions and arguments provided by prominent Sunni and Imami jurists, followed by an analysis of Iranian legal statutes and judicial opinions to demonstrate how theoretical misconceptions impact legal practice.

3. Research Findings

- Critique of Definitions: Traditional definitions in both Sunni and Imami sources often define the concept of description as the “negation of the ruling for the subject when the description is negated”. The author contends that this is incorrect. Such definitions actually describe the function of a precautionary restriction, which simply limits the subject of a ruling to a specific category. A true “concept of description” must imply that the ruling remains negated even if a replacement description is provided. For example, if a law allows passage when a light is “green,” the mere negation of the green light (precautionary restriction)

means one cannot pass; however, the “concept” of the description would imply that no other color of light could ever justify passage.

- **The Point of Contention (Mahall al-Niza’):** Scholarly debate has historically focused on whether the negation of a description necessitates the negation of the ruling. The author argues that this is a false point of contention. It is a rational and undisputed principle among the “wise” (Uqala) that if a subject is defined by a description (as a precautionary restriction), the absence of that description inherently means the ruling does not apply to that specific subject. The true dispute should be whether the ruling is exclusively tied to that description, such that no other attribute can substitute for it.

- **Analysis of Logical Arguments:** The research critiques the two main arguments used to prove the existence of the concept:

1. **Redundancy (Laghwiyat):** Proponents argue that if a description had no concept, mentioning it would be useless. The author counters that the description serves a vital purpose as a precautionary restriction, defining the scope of the subject without needing to possess a “concept”.

2. **The Nature of Rulings:** Some scholars argue that descriptions restrict the subject, not the ruling itself, and thus cannot have a concept. The author critiques this by noting that rulings are relational (Ta’alluqi); since a ruling’s existence depends on its subject, any restriction on the subject necessarily restricts the ruling. However, this restriction is often merely the “original involvement” (precautionary) rather than “exclusive involvement” (conceptual).

- **Jurisprudential and Legal Applications:** The study identifies significant “misapplications” where scholars and legal bodies mistake precautionary restrictions for the concept of description.

- o **Civil Law Examples:** In matters such as the inheritance of permanent spouses (Article 940) or the validity of divorce in the presence of “just” witnesses (Article 1134), the negation of the ruling (e.g., no inheritance for temporary spouses, or invalidity of divorce with “unjust” witnesses) is a result of precautionary restrictions, not the “concept of description”.

- o **Judicial Opinions:** The author critiques several advisory opinions from the Judiciary’s Legal Department for incorrectly citing “opposite concepts” when the legal outcome is actually dictated by the basic definition of the subject’s components.

4. Conclusion

The research concludes that the prevailing discourse on the concept of description in Islamic and legal scholarship is marred by a fundamental confu-

sion between a description's role in defining a subject (Qayd-e Ehtarazi) and its potential to exclusively control a ruling (Mafhum). By failing to distinguish between these two, scholars have often sought to prove or disprove a "concept" in scenarios where the legal outcome is already dictated by the basic logic of subject-definition.

The study highlights that:

1. Definitions must be revised to focus on exclusivity and replacement rather than mere negation.
2. The point of contention must be shifted to whether a description is the sole cause of a ruling.
3. Legal practitioners must be cautious not to label the logical boundaries of a statute as "opposite concepts," as this leads to theoretical and practical inconsistencies.

Ultimately, achieving precision in these foundational concepts is essential for the correct interpretation of religious texts and the accurate application of civil statutes.

Funding

According to the corresponding author, this research received no specific grant from any funding agency.

Author's Contribution

The author is solely responsible for the design, implementation, writing, and final approval of the manuscript.

Conflict of Interest

The author declare that there is no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

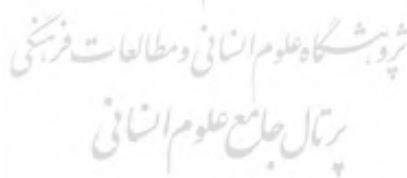
References

- Amadi, Ali; *Al-Ihkam fi Usul al-Ahkam*; Riyadh: Dar al-Somay'i Publications, 2003 [In Arabic].
- Abu Naji, Abd al-Salam; *Usul al-Fiqh*; Tripoli: Dar Oya Publications, 2002 [In Arabic].
- Isfahani, Muhammad Taqi; *Hidayat al-Mustarshidin*; Qom: Jame'e-ye Modarresin Publications, 1421 AH [In Arabic].
- Emami, Hassan; *Civil Law*; Tehran: Islamiyeh Publications, 2007 [In Persian].
- Boroujerdi Najafi, Muhammad Taqi; *Nihayat al-Afkar (Lectures of Ayatollah Aqa Zia al-Din Iraqi)*; Qom: Jame'e-ye Modarresin Publications, 1985 [In Arabic].

■ A critical examination of the views of Usuliin in the concept of definition and ...

- Taghavi Eshtehardi, Hussein; *Tanqih al-Usul (Lectures of Imam Khomeini)*; Qom: Institute for Publication of Imam Khomeini's Works, 1997 [In Arabic].
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar; *Legal Encyclopedia*; Tehran: Ganj-e Danesh Publications, 2016 [In Persian].
- Jafari Langroudi, Mohammad Jafar; *Extensive Legal Terminology*; Tehran: Ganj-e Danesh Publications, 2007 [In Persian].
- Hurr Amili, Muhammad; *Wasa'il al-Shia ila Tahsil Masa'il al-Sharia*; Tehran: Islamiyeh Publications, 1403 AH [In Arabic].
- Hakim, Mohsen; *Haqa'iq al-Usul*; Qom: Al al-Bayt Publications, [n.d.] [In Arabic].
- Halabi, Ibn Amir al-Hajj; *Al-Taqrir wa al-Tahbir*; Beirut: Dar al-Kutub al-Arabiya Publications, 1999 [In Arabic].
- Heydari, Ali Naqi; *Usul al-Istinbat*; Kashan: Feyz Publications, 2001 [In Arabic].
- Khorasani, Muhammad Kazim; *Kifayat al-Usul*; Qom: Jame'e-ye Modarresin Publications, 2019 [In Arabic].
- Khoei, Sayyid Abu al-Qasim; *Mawsu'at al-Imam al-Khoei*; Qom: Institute for Revival of Imam Khoei's Works, 1422 AH [In Arabic].
- Davoodi, Safwan; *Al-Lubab fi Usul al-Fiqh; Damascus: Dar al-Qalam Publications*, 1999 [In Arabic].
- Zarkashi, Badr al-Din Muhammad; *Al-Bahr al-Muhit fi Usul al-Fiqh; Beirut: Dar al-Kutub al-Islamiya Publications*, 2000 [In Arabic].
- Sobhani, Ja'far; *Al-Mujaz fi Usul al-Fiqh*; Qom: Imam Sadiq Institute Publications, 2015 [In Arabic].
- Sobhani, Ja'far; *Al-Wasit fi Usul al-Fiqh*; Qom: Imam Sadiq Institute Publications, 2001 [In Arabic].
- Saljuqi, Mahmoud; *Collection of Advisory Opinions of the Legal Department of the Ministry of Justice*; Tehran: Javaneh Publications, 2010 [In Persian].
- Shafi'i, Ahmad; *Usul al-Fiqh al-Islami*; Beirut: Al-Halabi Publications, 2002 [In Arabic].
- Shalabi, Muhammad Mustafa; *Usul al-Fiqh al-Islami; Beirut: Dar al-Nahda al-Arabiya*, 1406 AH [In Arabic].
- Shawkani, Muhammad; *Irshad al-Fuhul ila Tahqiq al-Haqq min 'Ilm al-Usul; Riyadh: Dar al-Fadilah Publications*, 2000 [In Arabic].
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir; *Durus fi 'Ilm al-Usul*; Beirut: Dar al-Kitab al-Lubnani Publications, 1406 AH [In Arabic].
- Tusi, Muhammad; *Al-Amali*; Qom: Hadi Publications, 2015 [In Arabic].
- Amili, Hassan; *Ma'alim al-Usul*; Tehran: Islamic Scientific Office Publications, 1378 AH [In Arabic].
- Obeidan, Musa; *Dalalat Tarakib al-Jumal 'ind al-Usuliyyin; Damascus: Al-Awa'il Publications*, 2002 [In Arabic].

- Fazli, Abd al-Hadi; *Mabadi Usul al-Fiqh*; Qom: Nasayeh Publications, 2003 [In Arabic].
- Qomi Karbalai, Muhammad Ali; *Al-Mukhtarat fi al-Usul*; Tehran: Islamic Scientific Publications, [n.d.] [In Arabic].
- Qomi, Abu al-Qasim; *Qawanin al-Usul*; [n.p.]: Dar al-Tiba'a, [n.d.] [In Arabic].
- Kazemi Khorasani, Muhammad Ali; *Fawa'id al-Usul (Lectures of Ayatollah Muhammad Husayn Na'ini)*; Qom: Jame'e-ye Modarresin Publications, 1404 AH [In Arabic].
- Karbasi, Muhammad Ibrahim; *Minhaj al-Usul (Lectures of Ayatollah Aqa Zia al-Din Iraqi)*; Beirut: Dar al-Balagha, 1991 [In Arabic].
- Majlisi, Muhammad Baqir; *Bihar al-Anwar*; Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiya Publications, 2011 [In Arabic].
- Mohaghegh Damad, Sayyid Mustafa; *Discussions in Principles of Jurisprudence*; Tehran: Islamic Sciences Publication Center, 2003 [In Persian].
- Mohammadi, Abu al-Hassan; *Foundations of Islamic Legal Inference*; Tehran: University of Tehran Press, 2005 [In Persian].
- Muzaffar, Muhammad Rida; *Usul al-Fiqh*; Tehran: Islamic Knowledge Publications, 2007 [In Arabic].
- Maleki Isfahani, Mahmoud Va'id; *Principles of Shia Jurisprudence (Lectures of Ayatollah Fazel Lankarani)*; Qom: A'immeah Athar Jurisprudential Center, 2002 [In Persian].

نقد دیدگاه اصولیون در مفهوم وصف همسو با نقدی بر کاربردهای فقهی و حقوقی آن

محمدرسول آهنگران*

استاد، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

Email: ahangaran@ut.ac.ir

Use your device to scan and read the article online

استناد آهنگران، محمدرسول (۱۴۰۵). نقد دیدگاه اصولیون در مفهوم وصف همسو با نقدی بر کاربردهای فقهی و حقوقی آن. فصلنامه حقوق اسلامی. ۲۳ (۸۸): ۱۷۷-۲۱۴.

[10.22034/ilaw.2024.713262](https://doi.org/10.22034/ilaw.2024.713262)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۹

چکیده

مفهوم وصف از اقسام مفهوم مخالف آن طور که در آثار صاحب نظران علم اصول اعم از امامیه و اهل سنت مطرح گردیده، از چهار نقطه نظر مورد نقد و اشکال در این مقاله قرار گرفته است. جهات مورد اشکال عبارت‌اند از ۱. تعریف و شناسایی مفهوم وصف. ۲. طرح محل نزاع و موضع اختلاف میان صاحب نظران. ۳. چگونگی استدلال و دلایل اثبات کنندگان از یک سو و از سوی دیگر اشکالات مورد طرح از سوی مخالفان وجود مفهوم برای کلام مشتمل بر وصف. ۴. تطبیقات و کاربردهای مفهوم وصف در حل مسائل فقهی و حقوقی. برآیند این مقاله که به روش تحلیلی توصیفی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای به نگارش درآمده، اینکه وجود مفهوم برای گزاره‌های مشتمل بر وصف، به اثبات دخالت انحصاری وصف در حکم منوط بوده و به دخالت آن به عنوان قید احترازی مربوط نمی‌شود، غفلت از این نکته باعث ورود نقدهایی از چهار زاویه به اظهارات صورت گرفته در پژوهش‌های مربوط به این مبحث، شده است.

واژگان کلیدی

مفهوم وصف، مفهوم مخالف، دخالت انحصاری، قید احترازی.

مقاله

مباحث علم اصول نوعاً و در غالب قریب به اتفاق موارد ظرفیتی دارد که از آنها می‌توان برای حل مسائل فقهی و حقوقی و به خصوص در مورد مسائل نوپدید و از جمله مسائل مربوط به فقه اجتماعی استفاده نمود ولی آنچه در درجه اول از اهمیت قرار دارد، درک درست از هر مبحث بوده و الا در استفاده، کاربرد و حل مسئله مورد نظر، اشتباه شده و تطبیق به صورت صحیح انجام نمی‌شود. از یک سو مباحث علم اصول دخالت زیادی در استدلال‌های فقهی داشته تا جایی که از آن به جزء اخیر علت استنباط تعبیر گردید (کاظمی خراسانی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۱۸)، از این رو هر خطائی در آن منجر به نتیجه نادرست در یک مسئله فقهی می‌شود و از سوی دیگر چون در این علم به دقت بسیار بالا در جهت تحلیل نیاز است، با کمترین بی‌دقتی، نتیجه با خطا روبرو خواهد شد.

مبحث مفاهیم از جمله محورهای مورد بررسی در علم اصول بوده که به دو قسم موافق و مخالف منقسم می‌گردد. در میان اقسام مفهوم مخالف، مفهوم وصف قرار داشته که در کنار اقسام دیگر که عبارت‌اند از شرط، لقب، حصر، غایت و عدد، مورد تحلیل از جنبه ثبوت و عدم ثبوت مفهوم واقع می‌شود.

مقاله حاضر در صدد است تا به بررسی اشکالاتی که به طرح این مبحث و نیز نسبت به کاربری آن در حل مسائل فقهی و حقوقی مرتبط به آن توجه دارد، پرداخته و با معرفی معیار صحیح که عبارت می‌باشد از نقش انحصاری داشتن وصف و تفکیک آن از وصف به عنوان قید احترازی، از ورود اشکالات جلوگیری به عمل آورد؛ اشکالاتی که اولاً به تعریف مفهوم وصف توجه داشته و آنگاه نسبت به طرح محل نزاع و سپس به نحوه و چگونگی استدلال‌ها پیش رفت و در نهایت بیان می‌کند که در تطبیق این مبحث و بکارگیری آن در مسائل فقهی و حقوقی، تحقیقات و پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه از جهت گیری مناسب و صحیحی برخوردار نیست.

۱. اشکال در ارائه تعریف از مفهوم وصف

در آثار و پژوهش‌های اصولی اعم از منابع اصولی اهل سنت و مذهب امامیه، تعریف مفهوم وصف به گونه‌ای انجام گرفته که باعث ورود اشکال به شرحی که در پایین مورد توضیح قرار می‌گیرد، شده است.

در پایین ابتدا به نمونه‌هایی از تعاریف صورت گرفته در منابع اصولی اهل سنت و سپس به آنچه در منابع مربوط به مذهب امامیه مطرح گردید، اشاره شده و آنگاه به نقد و اشکالی که بدانها توجه دارد، پرداخته می‌شود و در نهایت تعریف صحیح و مناسب از نظر خواهد گذشت.

اما نمونه‌هایی از تعاریف در منابع اصولی اهل سنت:

(الف) ثبوت نقيض الحكم المقيد بصفة لمن انتفت عنه هذه الصفة (شافعی، ۲۰۰۲، ص ۳۹۰) ترجمه: تحقق نقيض حکمی که مقید شده برای آنچه صفت در خصوص آن منتفی گردید.

(ب) تعليق الحكم على الذات بصفة من صفاتها (ابوناجی، ۲۰۰۱، ص ۱۵۷) ترجمه: معلق بودن حکم بر موضوع، به واسطه وصفی از اوصاف.

(ج) مفهوم الصفة والمراد بها لفظ مقيد لآخر (داوودی، ۱۹۹۹، ص ۱۶۳) ترجمه: مراد از مفهوم وصف عبارت است از لفظ تقیید کننده برای دیگری.

(د) فهو دلالة اللفظ الموصوف بما ينقص شيوع معناه على نقيض حكمه له عند انتفاء ذلك الوصف (حلبی، ۱۹۹۹، ج ۱، ص ۱۵۰) ترجمه: دلالت کلام مشتمل بر وصفی منظور است که در هنگام انتفای آن وصف، شامل نقيض حکم نمی‌شود.

(ه) هو تعليق الحكم على الذات باحد الاوصاف (زرکشی، ۲۰۰۰، ج ۳، ص ۱۱۳) ترجمه: معلق کردن حکم بر موضوع به سبب وصفی از اوصاف.

(و) تعليق الحكم على الذات باحد الاوصاف (شوکانی، ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۷۷۲/ عبیدان، ۲۰۰۲، ص ۳۱۹) ترجمه: معلق کردن حکم بر موضوع به سبب وصفی از اوصاف.

و اما در منابع اصلی علم اصول در مذهب امامیه معمولاً به تعریف پرداخته و غالباً این مبحث به جای تعریف، با طرح محل نزاع آغاز گشته، برای نمونه: *اختلفوا فی اقتضاء التعليق علی الصفة نفی الحکم عند انتفائها* (عاملی، ۱۳۷۸، ص ۸۲) ترجمه: اختلاف است در اینکه تعلیق به وصف بر نفی حکم در صورت انتفای آن وصف، دلالت دارد یا خیر و حتی در کتاب‌های معاصرین هم به جای تعریف، به طرح محل نزاع پرداخته شد: *اختلفوا فی أنّ مجرد التقييد بالوصف هل يدلّ المفهوم ای انتفاء حکم الموصوف عند انتفاء الوصف او لا يدلّ* (مظفر، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۲۱) عالمان علم اصول اختلاف نمودند که آیا مجرد تقييد موصوف به وصف، دلالت بر مفهوم می‌نماید، به این معنا که در هنگام انتفای وصف، حکم از موصوف منتفی است یا خیر؟ اگرچه در همین دو نمونه می‌توان از آن تعریف را فهمید ولی در کتاب‌های اصولی که به تازگی نگارش یافته، تعریف مفهوم وصف به صورت مشخص تر آمده که در پایین به دو نمونه اشاره می‌شود:

الف) *انتفاء حکم الموصوف عند انتفاء وصفه* (حیدری، ۱۳۸۰، ص ۱۱۱) ترجمه: حکمی که برای موصوف باشد و با از بین رفتن صفت از بین برود.

ب) جمله‌ای که مشتمل بر موصوف و وصفی بوده، دلالت بر حکم به انتفای از موصوف در هنگام انتفای وصف دارد (فضلی، ۱۳۸۲، ص ۷۸).

حال بعد از اشاره به تعاریفی که در بالا از نظر گذشت باید به تبیین نقد و اشکالی پرداخت که در این پژوهش طرح و توضیح آن مورد نظر می‌باشد؛ شایان ذکر است که وقتی تعریف در این مبحث همراه با اشکال باشد، نتیجه منطقی آن این است که طرح مباحث و نیز استدلال‌ات صورت گرفته هم همراه با اشکال خواهد بود، پس باید در ارائه تعریف کاملاً دقت داشت و تلاش کاملی در جهت ارائه تعریف صحیح صرف گردد. از این رو تعریف مفهوم وصف به این ترتیب که مقصود از آن عبارت از انتفای حکم از موصوف، وقتی که وصف یا صفت منتفی شود، تعریف صحیحی نیست،

چراکه این تعریف ناظر به نقش وصف به عنوان قید احترازی می‌باشد و نه ناظر به تعریف از آن جهت که در ذیل عنوان مفهوم وصف در زیر مجموعه مفهوم مخالف قرار دارد.

توضیح اینکه وصف در صورتی که جزئی از موضوع قلمداد شود، در این صورت، نقش یک قید احترازی را ایفا می‌کند و مقصود از قید احترازی این است که موصوف بدون آن وصف، دارای حکم مورد نظر نیست. قید احترازی بر خلاف قید توضیحی نقش محدود کننده دارد و محدود کننده آن هم به این معناست که حکم بدون آن وصف، برای موصوف نخواهد بود. برای مثال وقتی قانون‌گذاری بیان می‌کند که با روشن شدن چراغ راهنمایی سبز امکان عبور و مرور در میادین و تقاطع‌ها وجود دارد، معنایش این است که صرف روشن بودن چراغ راهنمایی، مجوز عبور و مرور نیست، چراکه در این مثال، چراغ با وصف سبز بودن، موضوع حکم بوده و قانونگذار با این وصفی که ذکر نموده، به شهروندان تفهیم می‌کند که موضوع مرکب بوده و از دو جزء چراغ بعلاوه سبز بودن تشکیل گردید. حال اگر در تعریف مفهوم وصف تنها اظهار گردد که حکم به انتفای حکم از موصوف در صورت انتفای وصف است، در این تعریف تنها به تعریف وصف به عنوان نقش قید احترازی بودن پرداخته شد و نه به تعریف آنچه مقصود از مفهوم وصف را تشکیل می‌دهد.

بنابراین باید در تعریف مفهوم وصف دقت لازم صورت گیرد و این مسئله مفهوم‌داری وصف را در جمله مشتمل بر وصف، با نقش وصف به عنوان قید احترازی یکسان تلقی ننمود. برای پرهیز از این یکسان‌پنداری ابتدا باید پذیرفت که میان وصف به عنوان قید احترازی با مفهوم وصف، تفاوت وجود دارد و سپس با توجه به تفاوت مزبور، تعریفی را از مفهوم وصف ارائه داد که تفاوت آن با وصف به عنوان قید احترازی مشهود باشد.

با توجه به آنچه گذشت و نظر به تفاوتی که میان بحث از وصف در ذیل

عنوان مفهوم مخالف با وصف به عنوان قید احترازی بیان گردید، باید در ارائه تعریف صحیح برای نمایاندن عاری از اشکال مفهوم وصف اظهار داشت: مفهوم وصف عبارت است از انتفای حکم در صورت انتفای وصف و در صورت جایگزین شدن وصف دیگری در جای وصفی که موضوع بدان اتصاف داشت و منتفی گردید؛

پس مفهوم وصف صرف انتفای حکم به انتفای وصف نیست و این تعریف برای بیان نقش قید احترازی داشتن وصف مناسب است ولی مفهوم وصف با آن تفاوت داشته و عبارت خواهد بود از انتفای حکمی که اولاً وصفی منتفی شده و ثانیاً وصف یا وصف‌های دیگری احتمال جایگزینی آن مطرح باشد و اگر ادعا می‌شود که مفهوم برای وصف وجود دارد، مقصود از آن این است که با وجود وصف یا وصف‌های جایگزین هم باید حکم به انتفاء صورت گیرد و الا صرف انتفای حکم به انتفای وصف و بدون جایگزینی وصفی دیگر، بر اساس نقش احترازی داشتن وصف ثابت شده و در ذیل عنوان بحث از مفهوم مخالف قرار نمی‌گیرد.

در مثال بالا معنای مفهوم وصف داشتن گزاره مورد نظر، این نیست که با انتفای روشن بودن چراغ به رنگ سبز (باتوجه به اینکه سبز بودن قید و وصف احترازی است) و با صرف روشن بودن چراغ راهنمایی مجوزی برای عبور و مرور خودروها وجود ندارد، چراکه این مطلب یعنی عدم جواز تردد با فرض انتفای روشن بودن چراغ با رنگ سبز، بر اساس اصل احترازی بودن قیود ثابت می‌شود بلکه معنای مفهوم داشتن جمله دربردارنده وصف، این است که اگر به جای چراغ سبز هر چراغی با هر رنگی روشن بود، مجوزی برای تردد وجود ندارد.

پس فرق است میان اینکه وصف اگر منتفی شد، موصوف فاقد آن وصف و بدون جایگزین شدن وصف دیگر، حکم مورد نظر را ندارد، با وقتی که وصف اول منتفی شود و وصف دومی جایگزین آن گردد، در این صورت مفهوم وصف

معنی پیدا می‌کند و تنها در این صورت است که اگر مفهوم داشتن برای وصف مورد پذیرش قرار گیرد، معنایش این خواهد بود که با انتفای وصف اول و جایگزین شدن وصف دوم، حکم مورد نظر منتفی می‌باشد.

۲. اشکال در طرح محل اختلاف در مفهوم وصف

با توضیحات بالا مشخص شد که میان تعریف مفهوم بحث با نقشی که وصف به عنوان قید احترازی ایفا می‌کند، تفاوت وجود داشته و این تفاوت در تعاریف ارائه شده از سوی صاحب نظران علم اصول مورد توجه کافی و درخور قرار نگرفته و در نتیجه، تعریف از مفهوم وصف به طوری که اشکالی بدان توجه پیدا نکند، انجام نشده است. به دنبال عدم دقت کافی در ارائه تعریف، در طرح محل نزاع و بیان موضع اختلاف هم دقت لازم صورت نگرفته و امری به عنوان محل نزاع و موضع اختلاف میان صاحب نظران اصولی مطرح شده که وجود اختلاف در آن منتفی می‌باشد، به بیان دیگری در آنچه نسبت به پذیرش آن نزد همگان جای هیچگونه تردیدی نیست، به عنوان موضع اختلاف و محل نزاع معرفی گردید.

به عنوان نمونه در طرح محل اختلاف در زمینه مفهوم وصف اظهار گردید که اختلاف است در خطابی که دلالت بر حکم مرتبط با اسم عامی که مقید به صفت خاصی شده، مانند این کلام نبوی (ص) «فی الغنم السائمة زکاة»، در اینکه آیا جمله مزبور دلالت دارد بر نفی زکات از گوسفندی که چرنده در صحرا نیست یا خیر؟ شافعی و مالک و احمد بن حنبل و اشعری و جماعتی از فقهاء و متکلمان و ابو عبید و جماعتی از اهل عربی قائل به وجود مفهوم شده و در مقابل، ابو حنیفه و طرفدارانش و قاضی ابوبکر و ابن سریج و قفال و شاشی و جماعت معتزله قائل به عدم مفهوم برای وصف شده‌اند (آمدی، ۲۰۰۳، ج ۲، ص ۹۱).

در طرح محل اختلاف در نمونه مورد نقل در بالا ملاحظه می‌گردد که

گویی اختلاف در برداشت از کلام نبوی (ص) در این است که آیا با فرض انتفاء وصف از موضوع، حکم مذکور منتفی می‌شود یا خیر، یعنی گویی محل اختلاف در این است که آیا وصف دارای نقش به عنوان قید احترازی هست یا خیر؟

از توضیحاتی که در مورد تعریف صحیح از مفهوم وصف ارائه گردید، مشخص شد که بحث در این جا این نیست که اگر وصف منتفی شده باشد آیا حکم از موصوف بدون هیچ وصفی، منتفی خواهد بود یا خیر؟ بلکه بحث در این است که آیا وصف دارای مفهوم هست یا خیر؟ به این معنا که آیا جمله در بر دارنده وصف، دلالت دارد بر اینکه حکم برای موصوف، تنها در صورتی است که وصف ذکر شده وجود داشته باشد، به طوری که اگر وصف ذکر شده منتفی شود، دیگر حکم از برای موصوف نخواهد بود هرچند که به جای آن وصف منتفی شده، اوصاف دیگری قرار گیرد؟

از بیان فوق مشخص می‌شود که تلاش برخی صاحب نظران در این جهت که محل نزاع و اختلاف را در این مبحث به صورت دقیق مشخص نمایند و در این زمینه تلاش کرده‌اند تا این مبحث را از مبحث مفهوم لقب کاملاً جدا نمایند، دارای اشکال است، تلاش مورد نظر به این ترتیب که: فالاولی ان يجعل العنوان هكذا: لو نعت موضوع القضية بنعت فهل يدل ذكر النعت بعد المنعوت على انتفاء الحكم عن ذات المنعوت الغير المتصف بهذا الوصف مطلقاً؟ او لا يدل مطلقاً؟ او يفصل... (کاظمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۰۲) ترجمه: بهتر این است که عنوان بحث اینگونه قرار داده شود که اگر موضوعی به یک وصف اتصاف داشت، آیا ذکر آن وصفی بعد از موضوعی، دلالت دارد بر اینکه ذات موصوف بدون آن وصف بدون اتصاف به وصف محذوف، حکم مورد نظر را به طور مطلق ندارد یا به نحو مطلق چنین دلالتی دارد یا باید تفصیل داد؟

اشکال مورد توجه به بیان محل نزاع و اختلاف این است که در اینکه

ذات موصوف بدون وصفی که اتصاف به آن منتفی شده، حکم مورد نظر را ندارد، دیگر جایی برای اختلاف در خصوص آن وجود ندارد؛ چراکه از یک سو با توجه به بناگذاری مسلم و غیر قابل تردید عقلاء مبنی بر اصل بر احترازی بودن قیود و اینکه اگر شکی وجود داشت در اینکه قید احترازی است و یا توضیحی، اصل بر احترازی بودن است، نسبت به مسلم بودن چنین بنایی در میان عقلاء نباید هیچ تردیدی به خود راه داد و نیز تردیدی هم در مورد امضای شارع نسبت به چنین سیره مسلم عقلایی وجود ندارد و از سوی دیگر هم فرض بر این است که وصف مورد نظر منتفی شده، در نتیجه جای تردیدی نخواهد بود که با انتفای وصف، حکم از موصوف تنها و بدون هیچ وصف جایگزین، منتفی خواهد بود و در این زمینه نباید تصور کرد که میان صاحب نظران، امکان وجود اختلاف وجود دارد.

اختلاف در مفهوم وصف و محل نزاع را میان صاحب نظران باید این امر قرار داد که اگر وصف منتفی شد و وصف دیگری به جای وصف منتفی شده قرار گرفت، آیا می توان پی برد که با انتفای وصف اول دیگر حکم برای موصوف متصف به اوصاف جایگزین، منتفی است یا خیر؟

از این جا معلوم می شود که مورد بحث و اختلاف در مبحث مفهوم عبارت از جایی نیست که انتفای حکم با فرض انتفای جزئی از موضوع منتفی است یا خیر؛ چرا که چنین چیزی مسلم و معلوم است و برای همگان روشن است که در صورت انتفای موضوع، کلاً یا جزءاً، حکم نیز منتفی خواهد بود. در این جا باید توجه داشت که وصف با فرض وجود نقش قید احترازی، در واقع آن وصف جزئی از موضوع حکم را تشکیل می دهد و از آن جا که موضوع در جایگاه علت برای حکم قرار داشته و با انتفاء علت یا هر جزئی از آن، امکان بقاء موضوع وجود نخواهد داشت. بنابراین اگر موضوع گزاره ای از موصوف به همراه وصفی تشکیل شده باشد، مقصود از مفهوم داشتن وصف، این نیست که آیا حکم از موصوف در صورت انتفای

وصف، منتفی است یا خیر؟ بلکه چون موصوف به همراه وصف، هریک جزئی از موضوع قضیه را تشکیل می‌دهند، مسلم است که با فقدان هر دو جزء موضوع یا یکی از اجزای موضوع، حکم منتفی می‌شود و انتفای حکم با فرض انتفای موضوع آن، امری عقلی بوده و معقول نیست چنین چیزی مورد اختلاف عالمان علم اصول باشد؛ چنانکه در قضیه شرطیه اگر قضیه شرطیه به نحو محققه الموضوع باشد مثل اینکه اگر شارع مقدس رد کردن سلام را واجب گرداند، مسلم است که در صورت عدم تحقق سلام و جایی که کسی مبادرت به سلام کردن ننماید، مسلماً وجوب رد سلام منتفی است و صاحب‌نظران اصولی این قسم از قضایای شرطیه را که از آن به قضایای شرطیه محققه الموضوع تعبیر می‌شود، از محل اختلاف در داشتن مفهوم برای قضیه شرطیه، خارج دانسته‌اند (مظفر، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۵۷). در قضایا و گزاره‌هایی که در بردارنده وصف است نیز جریان به همین صورت بوده و نباید انتفای حکم را با فرض انتفای جزئی از موضوع، به عنوان امری که در آن میان صاحب‌نظران اختلاف وجود دارد، قلمداد نمود.

موضوع در یک قضیه شرعی و یا قانونی گاه منفرد و بدون ترکیب با چیز دیگری بوده و گاه موضوع مورد نظر، مرکب است. موضوع مرکب هم بنا به قاعده «المرکب ینتفی بانتهاء احد اجزائه»، با انتفای یک جزء منتفی می‌شود و اگر یک جزء موضوع از بین برود، قطعاً حکم منتفی است و این مسئله به بحث مفهوم داشتن وصف ربطی ندارد، بلکه به استناد قاعده انتفای حکم با فرض انتفای موضوع قابل نتیجه‌گیری خواهد بود.

از این رو در جمله: «اکرام عالم عادل واجب است»، عالم به تنهایی و بدون هیچ قید و وصفی اکرامش واجب نخواهد بود و این مطلب از جمله فوق بدون هیچ تردیدی و بدون ارتباط به بحث مفهوم وصف، قابل برداشت و نتیجه‌گیری است و البته جزء موضوع بودن چنانکه از توضیحات بالا روشن شد، از اصل در احترازی بودن قیود، ثابت می‌شود، پس بحث

و نزاع در مفهوم داشتن وصف به این مسئله برگشت می‌نماید که آیا عالم با قیدی دیگر و با وصف جایگزین، حکم وجوب اکرام از آن منتفی است یا خیر؟ اگر وصف، مفهوم داشته باشد، در مثال از جمله «اکرام عالم عادل واجب است»، برداشت می‌شود که «اکرام عالم نافع واجب نیست» یا اکرام عالم با وجود اتصاف آن به هر وصف دیگری که جایگزین شدن آن نسبت به وصف عدالت ممکن باشد، واجب نیست.

طرفداران داشتن مفهوم برای وصف نظیر شیخ مفید و شهید اول و از علمای اهل سنت نظیر محمد بن ادریس شافعی و مالک و احمد حنبل و غیره و مخالفین مفهوم داربودن وصف، مانند محقق حلی و علامه حلی و ابن زهره و شهید دوم و از اهل سنت، مانند غزالی و آمدی و غیره (اصفهان، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۴۷۵) در یک جای مشخص و بر سر یک مسئله معینی به نزاع و اختلاف پرداخته، بلکه از آثار مختلف ایشان معلوم می‌شود که به دلیل عدم تنقیح این مبحث، برخی به مفهوم داشتن وصف معتقد شده و برخی دیگر به عدم آن، در حالی که آنچه مورد اثبات آنها به عنوان مفهوم برای وصف و آنچه مورد انکار دیدگاه مقابل بوده، یک مسئله واحد نیست و به اصطلاح نفی و اثبات به یک جای مشخص بر نمی‌گردد.

۳. اشکال در استدلال برای اثبات مفهوم وصف

در خصوص استدلال‌های کسانی که معتقد به مفهوم داشتن برای کلام مشتمل بر وصف شده و نیز در مورد دلایل مورد استناد کسانی که منکر مفهوم داشتن وصف هستند، نیز ملاحظه می‌گردد که ورود اشکال امری اجتناب ناپذیر است، چراکه ایشان به دلایلی استناد جسته‌اند که از استدلال هر دو گروه مشخص می‌شود که در این زمینه هم دقت کافی صورت نگرفته است و استدلال‌های مطرح شده مربوط به مبحث حاضر نمی‌شود، بدین معنی که در طرح استدلال، معتقدین به مفهوم وصف دلایلی را مورد استناد

خود قرار داده‌اند که اثبات‌کننده مفهوم نیست و در مقابل دلایلی را منکرین مطرح نموده‌اند که اصلاً به مسئله مفهوم‌داری مرتبط نمی‌باشد. در پایین ابتدا دلایل طرفداران نظریه مفهوم‌داری وصف مطرح شده و در ادامه در خصوص هر یک از دلایل، اشکال و رد هر کدام از آنها که از سوی منکرین مفهوم‌داری طرح گشته، از نظر خواهد گذشت.

۳-۱. تحلیل و بررسی دلایل غیرنقلی

مهمترین دلایل غیر نقلی که مورد استناد برای اثبات مفهوم وصف قرار گرفته، سه دلیلی است که در پایین از نظر می‌گذرد:

دلیل نخست: اولین دلیلی که معتقدین به مفهوم‌دار بودن وصف، مطرح نموده‌اند اینکه اگر وصف دارای مفهوم نباشد، تعلیق حکم بر آن لغو و بی‌فایده بوده و چون شارع مقدس حکیم است، باید پذیرفت در صورت معلق بودن حکم او بر وصفی، حتماً برای آن وصف، مفهوم خواهد بود؛ چرا که در غیر این صورت تالی فاسدش این است که شارع مرتکب کار لغو و بی‌فایده شده و به خاطر این تالی فاسد غیر قابل التزام، راه در جهت انکار وجود مفهوم در گزاره‌های دربردارنده وصف، مسدود بوده و باید وجود مفهوم را برای چنین گزاره‌هایی پذیرفت.

به عنوان نمونه اگر برای جمله‌ای که از شارع صادر شده مبنی بر اینکه: «لیس علی العوامل شیعی انما ذالک علی السائمه الراعیه» (حترّ عاملی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۸۰)، وجود مفهوم مورد پذیرش قرار نگیرد، لغویت وصف ذکر شده، لازم آمده و از این رو باید در خصوص چنین احادیثی، پذیرفت که زکات بر انعام (گاو، گوسفند و شتر) زمانی واجب است که چرنده باشند؛ یعنی از علف‌های مباح بیابان و صحرا استفاده کنند. حال اگر سائمه بودن که در قبال معلوفه قرار دارد، دارای مفهوم نباشد، لازم می‌آید که این قید لغو و بی‌فایده باشد (زرکشی، ۲۰۰۰، ج ۳، ص ۱۱۴-۱۱۶ / آمدی، ۲۰۰۳، ج ۳، ص ۹۷ / عاملی، ۱۳۷۸، ج ۴، ص ۲۱۸)، پس با توجه به این استدلال نتیجه

این خواهد بود که وصف دارای مفهوم می‌باشد.

در خصوص استدلال فوق شایان ذکر است که در منابع اصولی اهل سنت هم تأکید شده که چنین روایاتی بر وجود مفهوم داشتن دلالت داشته و این دلالت از آن جهت می‌باشد که داشتن مفهوم امری است که روایات مورد اشاره بر آن دلالت دارد (شوکانی، ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۷۷۳).

و اما کسانی که به عدم مفهوم برای وصف معتقد می‌باشند، نسبت به استدلال بالا اشکال کرده و در بیان اشکالات مطرح شده از جانب ایشان هم اشکال یکسان‌انگاری مشهود می‌باشد. مانند این استدلال که فایده وصف به مفهوم‌دار بودن آن منحصر نیست، بلکه فایده‌های زیادی محتمل است؛ مانند این که گوینده می‌خواهد با ذکر وصف اهتمام بیشتر خود را نسبت به آنچه ذکر نموده مورد ابراز قرار دهد. (قمی، ۱۳۰۳، ص ۱۷۸).

از مذاقه در دلیل بالا مشخص می‌شود که معتقدین به مفهوم‌داری وصف، در تشخیص حقیقت مفهوم، دقت لازم را به خرج نداده و این امر در اشکال منکرین مفهوم هم مشهود است، چرا که فایده قید و وصف ذکر شده این است که با این وصف، قانونگذار حکیم به مکلفان می‌فهماند که موصوف به تنهایی و بدون آن وصف، حکم مزبور را ندارد. پس اینکه تصور شده فایده‌مندی گزاره‌های مشتمل بر وصف، دایر مدار مفهوم‌داری می‌باشد، قابل پذیرش نبوده و ناشی عدم اعمال دقت کافی است. نظر به اصل عقلائی در باب قیود، مبنی بر احترازی بودن آن، فایده ذکر وصف در جهت احتراز بوده و توجه دادن به اینکه وصف مزبور جزئی از موضوع حکم را تشکیل می‌دهد؛ با وجود چنین فایده‌ای اصلاً چه جای طرح مشکل لغویت وجود دارد و اگر منکرین مفهوم هم به این نکته توجه می‌داشتند، باید همین دلالت بر احترازی بودن قید موجود را مطرح می‌کردند، نه آنکه به صورت مبهم و کلی اظهار دارند که فایده‌های دیگری وجود دارد، چنانکه در آثار متعددی این مطلب به چشم می‌خورد (خراسانی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۴ / عاملی، ۱۳۷۸، ص ۸۳).

بنابراین فایده اصلی ذکر وصف، با توجه به اصل احترازی بودن قیود این است که با آوردن وصف مورد نظر، به مکلف القاء می‌شود که ذات موصوف بدون آن وصف، حکم تعیین شده را نداشته و از آن جا که موضوع حکم مرکب می‌باشد، تنها در صورتی می‌توان به ثبوت و ترتب حکم پی برد که موضوع به همراه تمام اجزای خود وجود داشته باشد.

فایده‌ای که در بالا مورد اشاره قرار گرفت برای ذکر مفهوم کفایت می‌کند و نباید اینگونه به استدلال مبنی بر لغویت پاسخ داد که چه بسا گوینده در صدد بیان شدت اهتمام خود بوده و می‌خواهد اظهار کند که ذکر وصف مزبور به خاطر نشان دادن اهتمام زیاد به آن است. (عاملی، ۱۳۷۸، ص ۸۳/ قمی، ۱۳۰۳، ص ۱۷۸).

بعلاوه وقتی اینگونه اظهار گردد که ذکر لفظ به خاطر نشان دادن شدت اهتمام است، مستلزم این اشکال می‌باشد که حتما وصف نقش قید احترازی را ایفا نمی‌کند، چرا که بیان از شدت اهتمام در جایی است که وصف به جای داشتن جایگاه احترازیت، به عنوان قید توضیحی ایفای نقش نماید و حال آنکه اصل احترازی بودن قیود مورد قبول همه عقلاء بوده و از آن به عنوان اصل یاد می‌شود و ادعای بر خلاف آن نیازمند دلیل و قرینه است.

دلیل دوم: دومین دلیل که معمولا در کتاب‌های اصولی از آن یاد می‌شود این است که اصل در قیود احترازی بودن قید است و با کمک این اصل، استدلال در جهت اثبات مفهوم برای قضایای مشتمل بر وصف مطرح می‌شود. (مظفر، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۲۲).

در اشکال بر استدلال فوق برخی صاحب‌نظران اظهار داشتند: لآن الاحترازیه لا توجب الا تضییق دائرة موضوع الحکم فی القضية؛ ترجمه: چرا که احترازی بودن قید تنها موجب می‌شود که دایره موضوع در یک قضیه شرعیه ضیق شود نه این که حکم به واسطه آن تضییق شود (خراسانی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۴).

در توضیح اشکال بالا اظهار گردید که در این جا دو مقام وجود دارد: اول،

این که حکم ذکر شده در یک قضیه بر موضوع معینی وارد گردیده و شامل غیر آن از افراد دیگر نمی‌شود. دوم، اینکه قضیه مشتمل بر وصف دلالت می‌کند بر اینکه حکم، از غیر موضوع مذکور نفی شده، بین این دو مقام فرق و اختلاف وجود دارد؛ چرا که بنابر اولی، قضیه مشتمل بر موصوف و وصف هیچ دلالتی ندارد بر این که حکم از غیر این موضوع نفی شده است؛ ولی بنابر دومی دارای چنین دلالتی خواهد بود. (کرباسی، ۱۹۹۱، ج ۲، ص ۲۴۲).

در بررسی انتقادی از دومین استدلال معتقدین به مفهوم داری وصف باید اظهار داشت که بحث مفهوم مربوط است به اینکه آیا وصف ذکر شده، نقش انحصاری و دخالت منحصر به فرد در حکم را دارد یا خیر، به این معنی که اگر وجود مفهوم برای آن ثابت شد، مفاد آن این خواهد بود که حکم به صورت اختصاصی دائر مدار وصف ذکر شده است و با انتفای آن و جایگزینی وصف دیگر، حکم منتفی است. در حالی که اصل احترازی بودن قیود ثابت می‌کند که وصف و قید ذکر شده در حکم، دخالت دارد ولی نه دخالتی از نوع انحصاری بلکه اصل دخالت؛ یعنی اگر در مثالی اظهار گردد که به عالم عادل اکرام کن، معنای سخن مزبور این است که عالم به تنهایی و بدون هیچ قیدی، واجب الاکرام نیست؛ بلکه عالم در صورت تقید آن با یک قید این حکم را داراست و آن قید عبارت است از عدالت؛ و اما این که آیا عدالت تنها وصف و قیدی است که وجوب اکرام بر آن معلق است و یا قیود و اوصاف دیگری مثل وثاقت یا هاشمی بودن می‌تواند جایگزین آن شود یا خیر؛ این مسئله به بحث مفهوم وصف ارتباط دارد؛ ولی اصل احترازی بودن قید که ثابت می‌کند قید ذکر شده در کلام، در حکم دخالت دارد، به بحث مفهوم وصف هیچ گونه ارتباطی ندارد و معتقدین به مفهوم، باید به دنبال اثبات مفهوم برای وصف باشند نه این که بخواهند اصل دخالت داشتن قید در حکم را، ثابت کنند.

بنابراین اشکال صحیح در مورد استدلال فوق این است که نقش وصف

به عنوان قید احترازی که امری مسلم و غیر قابل انکار است، ربطی به مسئله مفهوم‌داری وصف ندارد؛ از این توضیح ناصواب بودن اشکالی که یکی از صاحب‌نظران در مورد استدلال مزبور مطرح کرد و در بالا از نظر گذشت، مشخص می‌شود. ایشان در اشکال به استدلال فوق اظهار داشتند که وصف، قید موضوع است نه قید حکم (خراسانی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۴) و بسیاری از عالمان علم اصول نیز این جواب را پذیرفته و به این شکل در پاسخ به معتقدین به مفهوم‌دار بودن وصف، اظهار داشتند که: ان الصحيح هو عدم دلالة الوصف على المفهوم. بیان ذالک آن دلالة القضية على المفهوم ترتكز على ان يكون القيد فيها راجعاً الى الحكم دون الموضوع او المتعلق و بما ان الوصف فى القضية يكون قيماً للموضوع او المتعلق دون الحكم فلا يدل على المفهوم اصلاً (خویی، ۱۴۲۲، ج ۴۶، ص ۲۷۴). ترجمه: نظر صحیح این است که وصف دارای مفهوم نمی‌باشد؛ چرا که زمانی جمله دربردارنده موصوف و وصف دارای مفهوم می‌باشد که قید، به حکم برگردد نه به موضوع و یا متعلق و چون وصف در جمله قید از برای موضوع و یا متعلق می‌باشد، از این رو وجود مفهوم برای وصف منتفی است.

در طرح اشکال به اظهار نظر فوق بایست به این امر توجه داشت که چون حکم شرعی از امور تعلقی الوجود بوده و با تقیید متعلق، امر تعلقی که در اینجا همان حکم است، مقید خواهد شد و در نتیجه جواب فوق پاسخی صحیح در مقابل استدلال ذکر شده برای اثبات نظریه مفهوم‌دار بودن وصف، قلمداد نمی‌شود.

توضیح اینکه برای تحقق پیدا کردن امور تعلقی که حکم و تکلیف هم در این دسته قرار دارد به متعلق نیاز است، چراکه امور تعلقی برای وجود یافتن، به اموری وابسته است که به آنها متعلق می‌گویند؛ مانند محبت که برای وجود پیدا کردن به محب و محبوب نیاز است و نمی‌شود محبت در خارج محقق شود بدون وجود محب و محبوبی. حکم هم برای تحقق پیدا کردن به سه چیز وابسته است: حکم‌کننده، حکم‌شونده، و چیزی که بدان

حکم می‌شود. حال اگر حکم بخواهد تقید پیدا کند و دایره‌اش ضیق شود، این تقید یا به خاطر مقید شدن حکم کننده است و یا حکم شونده و یا آن چیز مورد حکم، چراکه امر تعلقی الوجود، در عالم خارج وجود مستقلی از وجود متعلقات خود نداشته و اطلاق و تقیید آن به اطلاق و تقیید متعلقات وابسته است.

با توضیح فوق معلوم می‌شود که تقید پیدا کردن حکم، زمانی محقق می‌شود که متعلق یا موضوع آن دارای تقید شود و این به خاطر آن است که امور تعلقی الوجود در اصل وجود و خصوصیات آن، به اصل وجود و خصوصیات متعلقات خود وابسته بوده و بنابراین این که اظهار شود گاه قید، به حکم رجوع می‌کند و گاه به متعلق و موضوع، اظهار نظر قابل پذیرشی نیست.

اگر قید به متعلق و موضوع برخورد کرد، این امر باعث می‌شود تا حکم هم تقید پیدا کند و تنها در این صورت تقید حکم ممکن و قابل تحقق است و تقید حکم به طور مستقل از تقید متعلقات آن، مستلزم غیرتعلقی الوجود بودن حکم است که این تناقضی روشن می‌باشد، چون لازمه آن این است که در عین تعلقی بودن، تعلقی نباشد؛ پس این که غالب صاحب نظران علم اصول در باب مفهوم وصف اظهار داشتند که وصف زمانی مفهوم دارد که قید به حکم برگردد نه به موضوع و متعلق، قابل پذیرش نبوده و برخلاف واقعیت تعلقی بودن حکم است.

در مثال واجب است اکرام عالم عادل، حکم به تبع مقید بودن موضوع، مقید می‌شود و ممکن نیست که متعلق مقید شود ولی حکمی که بدان تعلق گرفته، مقید نشود ولی نکته‌ای که باید در اینجا مورد توجه قرار گیرد و غفلت از آن باعث وقوع در اشتباه می‌شود این است که گاه تقید حکم به این اندازه و مقدار است که با انتفای وصف و خالی شدن موصوف از وصف، منتفی می‌شود و تقید در حد اصل دخالت داشتن وصف در حکم است و گاه تقید به نحو دخالت انحصاری در حکم است؛ در هر دو صورت حکم

مقید می‌شود ولی در تقید اولی تقید حکم از جهت نقش وصف به عنوان قید احترازی است ولی در تقید از باب مفهوم وصف به این صورت است که حکم تنها و تنها دائر مدار وصف مذکور است و با هیچ وصف دیگری تحقیق پیدا نمی‌کند.

غفلت از دو نوع تقید حکمی که در بالا از نظر گذشت باعث گردید تا تصور شود انکار وجود مفهوم برای جمله مشتمل بر وصف به این خاطر است که در چنین جمالتی وصف، قید موضوع است و نه قید حکم (خراسانی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۴/ خوبی، ۱۴۲۲، ج ۴۶، ص ۲۷۴/ قمی کربلایی، [بی‌تا]، ص ۶۱/ بروجردی نجفی، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۴۹۹/ کاظمی، ۱۴۰۴، ج ۱، ص ۵۰۲)، در حالی که طبق استدلالی که در بالا از نظر گذشت، مقید شدن موضوع باعث مقید شدن حکم گشته و موجب می‌شود تا حکم برای موصوف بدون وصف وجود نداشته باشد ولی این تقید و انتفای حکم به تبع انتفای وصف، به معنای پذیرش مفهوم وصف نیست، چراکه تقید و وابستگی انحصاری حکم به وصف باعث تحقق مفهوم وصف می‌شود و چنین وابستگی را نمی‌توان از جمالات مشتمل بر وصف استظهار نمود.

یکی از صاحب نظران در اشکال بر دلیل دوم اظهار داشت: لآن معنی کون القید احترازیاً لیس الا ثبوت الحکم فی مورد القید فاذا قال اکرم الرجال الطوال القامه، معناه ثبوت الحکم مع وجود الامرین الرجال و الطوال و اما نفی الحکم عن الرجال القصار فلا يدلّ علیه کون القید احترازیاً (سبحانی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۱۹) ترجمه: معنای احترازی بودن قید آن است که هر جا قید وجود داشته باشد، حکم نیز وجود دارد. پس هرگاه گفته شود مردان بلند قامت را اکرام کن؛ معنایش آن است که حکم اکرام با وجود دو چیز، ثابت می‌شود، مرد بودن و بلند قامت بودن؛ اما احترازی بودن قید بر آن دلالت ندارد که نباید مردان کوتاه قامت را اکرام کرد.

در بررسی انتقادی اشکال فوق، باید اظهار داشت، وقتی متکلم موضوع

حکم خود را مرکب قرار داد و اینگونه بیان نمود که به مردان بلند قامت اکرام کن، قطعاً حکم اکرام با انتفای هر دو جزء موضوع و یا یک جزء موضوع منتفی می‌شود و منتفی نشدن حکم با انتفای موضوع آن غیر معقول است. در این جا هم مرد بودن و هم بلند قامت بودن به عنوان دو جزء موضوع ذکر شده است و این به آن معناست که مرد بودن تنها، وجوب اکرام را در پی ندارد، بلکه باید جزء دوم که بلند قامت بودن است نیز تحقق یابد. اگر شخصی مرد بود، ولی بلند قامت نبود و هیچ صفت و خصوصیتی که احتمال دخالت آن در وجوب اکرام برود، در موردش منتفی بود، این شخص واجب الاکرام نیست و این به مفهوم نداشتن وصف ربطی ندارد، بلکه به خاطر انتفای موضوع، حکم هم منتفی می‌شود. بحث مفهوم وصف، نتیجه‌اش این است که اگر مردی بلند قامت نبود، ولی وصف دیگری را دارا بود که به واسطه این وصف جایگزین، احتمال وجوب اکرامش وجود داشت، حال اگر وصف، مفهوم داشته باشد معنایش این است که موضوع با این وصف جایگزین، حکم وجوب اکرام را ندارد؛ اما اگر وصف بلندقامتی نبود و هیچ وصفی که احتمال دخالت آن وجود داشته باشد، وجود نداشت، در این جا حکم وجوب اکرام منتفی خواهد بود و این مسئله به بحث مفهوم دار بودن یا مفهوم دار نبودن وصف ارتباط ندارد.

یکی دیگر از صاحب‌نظران در اشکال بر استدلال فوق اظهار داشت: اصل احترازی بودن قیود ثابت می‌کند که وصف در شخص حکم دخالت دارد و در صورت انتفای قید، احترازی بودن قیود موجب می‌شود که شخص حکم منتفی شود نه این که موجب شود تا طبیعی حکم منتفی شود و ما در بحث مفهوم وصف به دنبال انتفای طبیعی حکم هستیم نه شخص حکم (صدر، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۲۲۳). اشکال فوق هم ناشی از عدم دقت در ماهیت مفهوم وصف و کاربرد آن است و توضیح نادرست بودن آن در تحلیل انتقادی دلیل سوم از نظر خواهد گذشت. دلیل سوم: سومین دلیلی که برای اثبات مفهوم وصف طرح گردیده، عبارت

است از تبادر؛ تبادر یعنی انسباق و پیشی گرفتن معنا از یک لفظ. معتقدین به مفهوم برای وصف اظهار داشتند که برای نمونه وقتی گفته شود: در گوسفند چرنده (سائمه)، زکات وجود دارد، متبادر به ذهن از این سخن این است که اگر گوسفند غیرچرنده (معلوفه) بود، در آن وجوب زکات وجود ندارد و به این دلیل ثابت می‌شود که وصف دارای مفهوم است (حیدری، ۱۳۸۱، ص ۱۱۱) و در منابع اصولی اهل سنت هم اظهار شده که وجود مفهوم مورد تصریح صاحبان مصادر لغوی است (ابو ناجی، ۲۰۰۱، ۱۶۲ / شوکانی، ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۷۷۳).

یکی از صاحب نظران در اشکال بر دلیل فوق اظهار داشت: نهایت چیزی که از تبادر به دست می‌آید عبارت است از دخالت وصف در شخص حکم و اما دخالت آن در سنخ حکم ثابت نیست و آنچه در بحث مفاهیم مورد نظر است انتفای سنخ حکم می‌باشد (سیحانی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۸۵).

از بررسی انتقادی استدلال و نیز اشکالی که در خصوص استدلال مزبور مطرح شده هم معلوم می‌شود که دقت لازم در مورد آن انجام نشده. اما در خصوص اصل استدلال باید اظهار داشت که در مثال گوسفند چرنده (سائمه) زکات ثابت است، درست است که ذهن از این جمله می‌فهمد که در گوسفند غیرچرنده زکات نیست، ولی این نه به خاطر ثبوت مفهوم وصف می‌باشد، بلکه به خاطر این است که موضوع زکات مرکب است از گوسفند و چرنده بودن؛ چنانکه اگر کسی گوسفند نداشته باشد، زکات دادن بر او واجب نیست، همین‌طور اگر شخصی گوسفند داشت، اما گوسفند او غیرچرنده بود هم پرداخت زکات بر او واجب نبود و این امر روشن است که حکم با انتفای موضوعش، منتفی می‌گردد و لذا از این جهت گوسفند غیرچرنده زکات ندارد. این مسئله به مبحث مفهوم ربطی ندارد، بلکه مبحث مفهوم به این مسئله ارتباط دارد که اگر شخصی گوسفند غیر چرنده داشت، ولی این گوسفند دارای وصف دیگری بود که احتمال دخالت در حکم وجوب زکات و جانشین آن برای قید چرنده بودن می‌رفت. حال اگر

وصف دارای مفهوم باشد، معنایش این است که تنها وصفی که به عنوان جزء دوم موضوع دخالت دارد و باعث تحقق حکم می‌گردد، عبارت است از چرنده بودن و دیگر هیچ وصفی نمی‌تواند جایگزین این وصف شود؛ اما اگر وصف چرنده بودن که جزء دوم موضوع حکم و جوب زکات است، منتفی شود و هیچ وصف احتمالی دیگری جایگزین آن نشود قطعاً حکم منتفی است و زکات از گوسفند غیرچرنده‌ای که خصوصیت و وصف محتمل الدخلی را دارا نیست، منتفی است، و این مسئله متوقف بر وجود مفهوم وصف نیست؛ بلکه به خاطر انتفای حکم است با منتفی شدن موضوع تماماً یا جزئاً.

اما این که در اشکال بر دلیل فوق اظهار گردید که آنچه به تبادر ثابت می‌باشد، انتفای شخص حکم است، نه سنخ حکم، به این بیان که اصل احترازی بودن قیود، ثابت می‌کند که وصف در شخص حکم دخالت دارد و نه سنخ حکم (سبحانی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۸۵/ حکیم، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۴۷۱). قابل پذیرش نیست؛ چراکه اولاً در قضایای شرعی، اصل بر حقیقیه بودن قضایا بوده و شخصیه یا خارجیه بودن بر خلاف اصل است و ثانیاً با کلی بودن موضوع، احتمال شخصی یا خارجی بودن قضیه منتفی است و ثالثاً با توجه به تعلقی بودن حکم چنانکه در مطالب قبل به این نکته توجه داده شد، جزئی یا کلی بودن حکم، به کلیت و جزئیت موضوع وابسته بوده، چراکه امر تعلقی و وابسته اگر بخواهد به صورت مستقل و بدون اتکا به متعلقات خود، دارای ویژگی کلیت و یا جزئیت باشد، دیگر تعلقی نخواهد بود و وقتی موضوع امری مقید به کلیت شد، به تبع آن حکم هم کلی می‌شود و این لازمه تعلقی بودن آن است.

بنابراین با توجه به اینکه اصل بر حقیقی بودن قضایای شرعی است، با وجود این مطلب، معنا ندارد که در باب مفهوم وصف اظهار شود که وصف زمانی دارای مفهوم است که دخالت در سنخ یا طبیعی احراز شود و

نه در صورتی که وصف در شخص حکم دخیل باشد؛ بنابراین اگر از یک سو مشخص شد که موضوع قضیه بر حسب اصل حقیقی بودن قضایای شرعی، اقتضای کلی بودن را دارد و نه شخصی بودن را و از سوی دیگر کلیت و جزئیت حکم هم تابع موضوع می‌باشد، با توجه به این دو جهت دیگر چگونه متصور است که وصف در شخص حکم دخالت داشته باشد؟ مگر نه این است که اگر متکلمی بگوید فقیر عادل را اکرام کن، موضوع که عبارت است از فقیر، به عادل بودن مقید شده است؟ و مگر نه این است که موضوع امری کلی و غیرشخصی است و آیا با این وجود، امکان شخصی یا جزئی بودن حکمی که مشخص شد امر تعلقی و وابسته است، وجود دارد؟

۳-۲. تحلیل و بررسی انتقادی دلایل نقلی

در کنار دلایلی مورد طرح در مباحث قبل معتقدین به مفهوم وصف به دلایل نقلی نیز تمسک نموده‌اند و آن عبارت است از آیات قرآن کریم و روایات که در پایین به مهمترین از آنها اشاره می‌شود:

از جمله آیات مبارکه مورد استناد، عبارت است از: وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكَحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فِتْيَانِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ (نساء: ۲۵) ترجمه: و هر که را توانایی آن نباشد که زنان پارسای با ایمان (و آزاد) گیرد پس، از کنیزان مؤمنه که مالک آن شدید به زنی اختیار کند.

از مفهوم واژه « الْمُؤْمِنَاتِ » برای اثبات مفهوم وصف استفاده شده (شافعی، ۲۰۰۲، ص ۳۹۰)، به بیان که ازدواج با کنیزان کافر، حتی در صورتی که توان بر ازدواج با زنان آزاد غیر کافر وجود ندارد، حرام است و بر اساس این حکم که به صورتی مسلم از مفهوم این آیه مبارکه قابل استنباط می‌باشد، معلوم می‌گردد که جمله مشتمل بر وصف، مفهوم دارد.

از روایاتی که مورد استناد قرار گرفته عبارت‌اند از: لَيْتِي أَلَوَّاجِدِ بِالَّذِينَ يَحِلُّ عِرْضُهُ وَ عَقُوبَتُهُ (طوسی، ۱۳۹۴، ص ۵۲۰) ترجمه: تأخیر در پرداخت دین از سوی کسی که توان بر پرداخت را داراست، موجب می‌شود که عرض

او محترم نبوده و آزارش جایز است.

و این روایت: *مَطْلُ الْغَنِيِّ ظُلْمٌ* (مجلسی، ۱۳۹۰، ج ۷۲، ص ۲۳۱) ترجمه:

تأخیر در باز پرداخت دین از سوی شخص متمکن، ظلم است

بر اساس دو روایات فوق هم برای اثبات مفهوم برای وصف استفاده شده (سبحانی، ۱۳۹۴، ص ۱۰۶ / شلبی ۱۴۰۶، ص ۴۹۶) به این بیان که متبادر از این دو روایت این است که اگر مدیون توان بر پرداخت را نداشت و به خاطر ناتوانی در پرداخت دین، تاخیر و تعلل ورزید، نباید او را آزار نمود و تاخیر او ظلم نخواهد بود.

به دلایل نقلی مانند آنچه در بالا به عنوان نمونه مورد اشاره قرار نیز معمولاً صاحب نظران اینطور اشکال می کنند که هرچند متبادر از روایات مورد اشاره در بالا این است که تأخیر شخص مدیون عاجز از پرداخت، در ادای دین، ظلم نیست و این حکم بر اساس مفهوم وصف ثابت است ولی این که این دو روایت مفهوم دارد به خاطر وجود قرینه است (تقوی اشتهازی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۳۱۱)؛ آن قرینه عبارت است از مناسبت حکم و موضوع؛ از این قرینه معلوم می شود که سبب ظلم بودن تأخیر در پرداخت، عبارت است از غنی بودن مدیون و اگر مدیون توان بر پرداخت را داشت، تاخیر و معطل کردن او در ادای دین، ظلم است، نه در صورتی که مدیون ناتوان از پرداخت بود (مظفر، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۲۳) و یا در آیات مورد استناد هم اگر بر اساس مفهوم حکمی استفاده می شود، به خاطر وجود قرینه است (خراسانی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۵).

با تأمل در دلایل نقلی مورد استناد مشخص می گردد که از یک سو دلایل نقلی مورد استناد طرفداران مفهوم وصف دارای اشکال است و از سوی دیگر اشکال کنندگان هم که وجود مفهوم را مستند به قرینه دانسته اند، مطلب قابل پذیرشی را مطرح نکرده اند، چراکه هم در آیه مبارکه و هم در دو روایت یاد شده، موضوع حکم شرعی یک امر مرکب است. در آیه مبارکه موضوع جواز ازدواج

عبارت می باشد از کنیز و مومن بودن او؛ حال با توجه به مرکب بودن موضوع حکم، اگر یکی از اجزای موضوع مرکب انتفا پیدا کند، حکم شرعی هم منتفی می شود؛ در نتیجه اگر کنیز مورد نظر مومن نبود، قطعاً ازدواج با او به حکم آیه مبارکه، جایز نیست. البته این در صورتی است که اصل احترازی بودن قیود در این جا جاری باشد؛ یعنی دلیل و یا قرینه‌ای بر توضیحی بودن قید وجود نداشته باشد، در این صورت، از آیه مبارکه فوق فهمیده می شود که ازدواج با کنیز غیر مومن جایز نمی باشد. پس حکم مزبور با انتفای وصف ایمان منتفی خواهد بود نه به خاطر مفهوم دار بودن وصف، بلکه به خاطر اصل احترازی بودن قید و انتفای جزئی از موضوع؛ و مسلم است که حکم شرعی با انتفای تمام یا بخشی از موضوع منتفی می شود.

همچنین در دو روایت یادشده، حکم به ظلم بودن و یا جواز آزار دادن، موضوع مرکب است از معطل کردن مدیون با وجود توان و قدرت بر پرداخت. در این جا معلوم است که اگر هریک از اجزای این موضوع مرکب منتفی شود، حکم مزبور منتفی می شود و این نه به خاطر قرینه خاص است که در کلام بسیاری از صاحب نظران علم اصول مطرح شده، بلکه به خاطر انتفای حکم با وجود انتفای موضوع آن است و این مسئله به بحث مفهوم وصف ربطی ندارد.

۴. اشکال در تطبیقات فقهی و حقوقی مفهوم وصف

در آثار و پژوهش های مختلف مربوط به موضوع بحث این مقاله ملاحظه می گردد که تطبیقات فقهی و حقوقی مفهوم وصف اشکالاتی قابل طرح است که در اینجا به برخی از آن اشاره می گردد؛ قبل بیان نمونه های مورد نظر توجه به این نکته اهمیت دارد که در نمونه های مورد طرح در پایین ملاحظه می گردد که صاحب نظران متعددی، میان نقش وصف به عنوان قید احترازی با مفهوم وصف تفاوت ندیده و اموری را از تطبیقات مفهوم

وصف قلمداد نمودند که در واقع از تطبیقات نقش وصف به عنوان قید احترازی است و اهمیت توجه به این نکته و پرهیز از یکسان‌انگاری این دو نقش، باعث می‌شود تا برداشتی از متن مشتمل بر وصف که بر اساس قید احترازی، صحیح و غیر قابل انکار است را تصور نشود که از باب مفهوم وصف بوده و می‌توان در مورد آن موضع انکار را اتخاذ نمود.

نمونه اول: نکاح باکره رشیده منوط به اذن ولی است، آیا مفهوم این جمله آن است که نکاح باکره غیر رشیده نیاز به اذن ولی ندارد؟ مسئله بین علمای اصول اختلافی است، و مانند شرط نیست که حتماً مفهوم داشته باشد (محقق داماد، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۷۴).

اشکال قابل طرح در مورد نمونه فوق این است که تصور شده معنای مفهوم وصف این است که اگر وصف منتفی شد، حکم هم باید منتفی شود و این است مفهوم وصف و در جمله مورد مثال اگر باکره غیر رشیده باشد، بنابر مفهوم وصف، نباید اذن ولی شرط باشد. با دقت در مطالب پیشین معلوم می‌شود که این مسئله به اصل احترازی بودن قید مربوط است و نه به مفهوم وصف؛ در اینجا اگر قید رشیده احترازی باشد، نتیجه این خواهد بود که غیر رشیده نیازمند به اذن ولی نیست و البته این در صورتی است که قرینه‌ای بر خلاف اصل احترازی وجود نداشته باشد. در فرض مزبور مفهوم وصف در چنین مثالی وقتی مصداق پیدا می‌کند که وصف جایگزینی برای رشیده بودن مطرح باشد نه در صورت صرف انتفای وصف به صورت کلی و بدون وجود احتمالی وصف جایگزین.

نمونه دوم: از دیگر نمونه‌ها مثال‌هایی است که در کلام صاحب‌نظران اصولی مطرح شده مانند اینکه یکی از صاحب‌نظران با وجود اینکه تصریح نموده به اینکه در بحث مفهوم وصف، سخن در اثبات علیت انحصاری وصف است (ملکی اصفهانی، ۱۳۸۱، ج ۶، ص ۱۱۸) ولی با این حال مثالی که برای مفهوم وصف مطرح می‌نماید، این است که مفهوم جمله «انسان عالم را اکرام کن،

این است که اکرام انسان غیرعالم، واجب نیست (ملکی اصفهانی، ۱۳۸۱، ص ۱۱۵). از توضیحات قبل مورد اشکال بودن این اظهار نظر مشخص می‌شود، چراکه اگر بحث مفهوم چنانکه خود ایشان بدان اعتراف دارد، به انحصاریت وصف مربوط بوده و اینکه حکم با فرض وجود مفهوم، با وجود جایگزینی اوصاف دیگر منتفی است نه به احترازی بودن قید و اینکه در مثال مورد تطبیق، اگر وصف منتفی شد، حکم هم انتفاء پیدا کند.

نمونه سوم: و از جمله تطبیقات قابل مناقشه در کاربرد مبحث مفهوم وصف در مسائل حقوقی، ماده ۷۵۶ قانون مدنی است که مقرر می‌دارد حقوق خصوصی که از جرم تولید می‌شود ممکن است مورد صلح واقع شود که در زمینه این ماده هم بنابه تصریح در برخی کتاب‌های اصولی در کاربرد مفهوم وصف اظهار گردید که «مفهوم مخالف آن این است که حقوق عمومی ناشی از جرم را نمی‌توان مورد صلح قرار داد» (محمدی، ۱۳۸۴، ص ۸۶). این تطبیق نیز مورد اشکال است، چراکه از ماده مزبور استفاده می‌شود که حقوق خصوصی که از جرم تولید می‌شود ممکن است مورد صلح واقع شود، ولی اینکه حقوق عمومی ناشی شده از جرم قابل صلح نیست، بر اساس مفهوم مخالف ماده مزبور نیست، بلکه چون موضوع امکان صلح عبارت است از دو جزء که یکی از آنها حقوق است و جزء دوم خصوصی بودن است و از آنجا که عمومی بودن به معنای انتفای جنبه خصوصی بوده و وصف جایگزین دیگری محسوب نمی‌شود، لذا وقتی یکی از اجزای موضوع منتفی گردد قهراً حکم نیز که امکان صلح باشد، منتفی می‌شود و این نه به خاطر مفهوم دار بودن وصف است، بلکه هر حکمی اگر موضوع آن منتفی شود، حکمش هم به تبع منتفی می‌گردد، پس این تطبیق را هم نباید از موارد مفهوم وصف قلمداد کرد.

نمونه چهارم: باز بنابه تصریح در برخی کتاب‌های اصولی در کاربرد مفهوم وصف اظهار گردید «مواد ۹۴۰، ۱۱۰۶، ۱۱۰۸ قانون مدنی مثالهای مناسبی برای بحث (مفهوم وصف) هستند» (محمدی، ۱۳۸۴، ص ۸۶). به

عنوان نمونه در ماده در ماده ۹۴۰ آمده: «زوجین که زوجیت آنها دائمی بوده و ممنوع از ارث نباشند از یکدیگر ارث می‌برند»؛ در تطبیق مبحث مفهوم وصف در استظهار از این ماده منظور این می‌تواند باشد که وصف دائمی بودن با توجه به مفهوم مستفاد از آن، این خواهد بود که حکم به ارث بردن در صورت موقت بودن علقه زوجیت منتفی است؛ ولی چنانکه در نمونه‌های قبل ملاحظه گردید، حکم مزبور یعنی انتفای حکم به ارث بردن در فرض موقت بودن رابطه زوجیت، بر اساس اصل احترازی قیود و تلقی احترازی بودن قید دائمیت است و ربطی به بحث مفهوم ندارد یعنی قطعاً این مطلب از ماده مزبور قابل برداشت بوده و متوقف به اثبات وجود مفهوم برای کلام مشتمل بر وصف نیست.

نمونه پنجم: در ماده ۲۴ قانون مدنی اظهار گردید: هیچکس نمیتواند طرق و شوارع عامه و کوچه‌هایی را که آخر آنها مسدود نیست تملک نماید، از این ماده هم بر اساس مفهوم وصف استفاده گردید که معابر مسدود قابل است (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۵، ج ۵، ص ۳۸۲). در این نمونه هم ملاحظه می‌گردد که امکان طرح اشکال وجود دارد، چراکه حکم معابر مسدود، بر اساس نقش وصف به عنوان قید احترازی مشخص می‌شود و نه بر اساس مفهوم وصف.

نمونه ششم: ششمین مورد از مواردی که به عنوان کاربرد مبحث وصف مطرح شده مربوط است به آنچه قانون مدنی در ماده ۱۱۳۴ مقرر نمود، مبنی بر اینکه: «طلاق باید به صیغه طلاق و در حضور لااقل دو نفر مرد عادل که طلاق را بشنوند واقع گردد، بر اساس این ماده هم به استناد مفهوم وصف، اظهار گردید که طلاق با فرض فاسق بودن شهود اعتبار ندارد» (همان، ج ۵، ص ۳۴۸). در این زمینه هم نسبت به تشخیص مورد مفهوم وصف، جای طرح اشکال وجود دارد؛ چراکه حکم به بی‌اعتباری طلاق با فرض مزبور بر اساس مفهوم وصف نیست بلکه به خاطر قید احترازی بودن وصف است.

نمونه هفتم: نظریه مشورتی اداره کل حقوقی قوه قضاییه در پاسخ به این استعلام که: «احتراما نظر به اینکه اصل ۱۴۱ قانون اساسی و ماده واحده قانون ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل و تبصره های ۳ و ۴ آن ناظر به مؤسسات دولتی و عمومی و شرکتهای دولتی و خصوصی است و توجهها به مشخص بودن تعاریف قانونی شرکت دولتی و خصوصی و مؤسسات دولتی و عمومی که مصادیق آن نیز از سوی قانونگذار معین شده است و همگی دلالت بر منصرف بودن قانون ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل از مؤسسات خصوصی دارد همچنان که مصوبه شماره ۲۷۸۶۲/ت/۱۳۲۸۱ ه مورخ ۸/۵/۸۴ هیات دولت موضوع سازمانهای مردم نهاد (ان جی و) ها نیز ضمن تعریف انجمن ها و مؤسسات غیر دولتی مشارکت مقامات و کارکنان دولتی را در تأسیس و اداره اینگونه سازمانها، در صورتی که خارج از عنوان و سمت دولتی آنان باشد موجب اطلاق وصف سازمان دولتی به آنها ندانسته لذا خواهشمند است با توجه به مجموع قوانین و مقررات مشروحه فوق به این سازمان اعلام فرمائید آیا مدیریت با عضویت مقامات مسئولین و کارکنان دولت در انجمن ها و مؤسسات خیریه، مشمول قانون ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل محسوب می گردد یا خیر؟» بدین ترتیب پاسخ داده شد که، در فرض استعلام با توجه به تبصره های ۳ و ۴ ماده واحده قانون ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل مصوب ۱۱/۱۰/۱۳۷۳ با اصلاحات بعدی و مفهوم مخالف تبصره های مذکور، مدیریت و عضویت مقامات و کارکنان دولت در انجمن ها و مؤسسات خیریه غیر دولتی بلامانع است (نظریه شماره ۱۲۶۷/۷/۹۵ مورخ ۳۰/۵/۱۳۹۵). در این نظریه هم میان استفاده از اصل احترازی قیود با مفهوم مخالف یکسان‌انگاری غیر قابل قبولی صورت گرفته، چراکه عدم ممنوعیت تصدی بیش از یک شغل در صورت انتفای وصف دولتی بودن که در استعلام فوق مطرح شده، به اقتضای اصل احترازی قیود است و تعبیر به مفهوم مخالف ناشی از عدم

توجه صحیح به آنچه حقیقت بحث را در مفهوم وصف تشکیل داده و تفکیکی که لازم است میان آن با اصل احترازی قیود صورت گیرد. نمونه هشتم: نمونه دیگر مربوط به نظر مشورتی اداره حقوقی وزارت دادگستری است که در پاسخ به این سؤال مطرح شده که: « آیا می توان ضمن دادخواست افراز، تخلیه ید خواندگان را نیز تقاضا نمود؟»، در پاسخ اظهار گردید که: « چون دعوی خلع ید و افراز دارای منشأ و مبنای واحد است، برحسب مستفاد از مفهوم مخالف ماده ۷۹ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۱۸ «ماده ۶۵ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ اقامه آنها ضمن یک دادخواست بلااشکال است» (سلجوقی، ۱۳۸۹، ص ۱۲۶) و چون در قانون مبنا و منشأ متعدد مطرح شده و انتفای حکم در فرض وحدت مبنا و منشأ بر اساس اصل احترازی قیود بوده و احتساب آن از جهت مفهوم مخالف ناشی از یکسان‌انگاری میان دو نقش جداگانه از وصف است که این مقاله در صدد اشکال نسبت به آن می‌باشد؛ به بیان دیگر در این نمونه هم به جای استناد به اصل احترازی قیود و مبنا قرار دادن این اصل در جهت پاسخ مستدل به سؤال فوق، از عنوان مفهوم مخالف استفاده شده و این ناشی از عدم تفکیک صحیح میان این دو می‌باشد.

نمونه نهم: و از موارد دیگری که می‌توان در اینجا مطرح کرد و بر اساس آن نشان داد که میان مفهوم وصف و اصل احترازی قیود تفکیک لازم صورت نگرفته و حکم یکی به دیگری نسبت داده می‌شود، اظهاراتی که در خصوص ماده ۱۰۵۴ قانون مدنی - که مقرر داشت زنا با زن شوهردار یا زنی که در عده رجعیه است موجب حرمت ابدی است - صورت گرفته مبنی بر اینکه از مفهوم ماده مزبور استفاده می‌شود که زنا با زن بی‌شوهر و زنی که در عده رجعیه نباشد، مانع از نکاح نیست (امامی، ۱۳۸۶، ج ۴، ص ۳۲۷). خطا بودن این تطبیق هم از این جهت است که وقتی وصف شوهردار بودن و یا در عده بودن از زانیه سلب گردد، انتفای حکم بر اساس اصل احترازی بودن قیود ثابت خواهد بود و به مبحث مفهوم وصف مربوط نمی‌شود.

نتیجه

از بررسی‌های صورت گرفته که به صورت فشرده در این مقاله منعکس گردید، معلوم می‌شود که در خصوص مفهوم وصف به عنوان یکی از اقسام مفهوم مخالف، طرح مباحث در آثار و پژوهش‌های صاحب‌نظران اصولی، فقهی و حقوقی، به گونه‌ای صورت گرفته که از چهار جنبه و جهت جای طرح اشکال می‌باشد؛ جهات مورد نظر عبارت‌اند از اولاً از جنبه تعریف و شناسائی مفهوم وصف و اینکه در این زمینه از یکسان‌نگاری دو نقش وصف باید پرهیز نمود. در دومین جنبه مشخص گردید که در طرح بحث در زمینه بیان موضع اختلاف و محل نزاع در بحث از مفهوم وصف، جای اشکال است و در این زمینه از سرایت دادن موضع نزاع به جایی که امکان اختلاف در آن نیست باید پرهیز نمود. در سومین جهت هم طرح اشکال مربوط به استدلال‌های دو طرف موافقین و مخالفین بوده و اینکه در این زمینه نباید در ارزیابی دلایل میان دلایل برای دو ادعای کاملاً جدا از یکدیگر، تفاوت موجود را نادیده انگاشت. در چهارمین جهت هم در شناسایی موارد و تشخیص کاربرد این مبحث در مسائل فقهی و حقوقی اشکالاتی در اظهار نظرات صاحب‌نظران مطرح گردید و مشخص شد که در کاربری مبحث مفهوم وصف باید دقت لازم را اعمال کرده و از تطبیق نتیجه دو نقش کاملاً جدای وصف به جای یکدیگر باید پرهیز نمود.

حامی مالی

بنا به اظهار نویسنده مسئول، این مقاله هیچ‌گونه حامی مالی ندارد.

سهم نویسنده در پژوهش

نویسنده مسئولیت کامل طراحی، اجرا، نگارش و تأیید نهایی مقاله را بر عهده داشته است.

تضاد منافع

نویسنده اعلام می‌دارند که هیچ تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارد.

منابع

- آمدی، علی؛ الإحكام فی أصول الأحكام؛ ریاض: انتشارات دارالصمیعی، ۲۰۰۳ م.
- ابوناجی، عبدالسلام؛ أصول الفقه؛ طرابلس: انتشارات دار اویا، ۲۰۰۲ م.
- اصفهانى، محمدتقی؛ هداية المسترشدين؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۲۱ ق.
- امامی، حسن؛ حقوق مدنی؛ تهران: انتشارات اسلامیة، ۱۳۸۶.
- بروجردی نجفی، محمدتقی؛ نهاییه الأفکار (تقریرات درس مرحوم آیت الله آفاضیاءالدین عراقی)؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۴.
- تقوی اشتهاردی، حسین؛ تنقیح الأصول (تقریرات درس امام خمینی (ره))؛ قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۷۶.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ دانشنامه حقوقی؛ تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۵.
- جعفری لنگرودی، محمدجعفر؛ مسوط در ترمینولوژی حقوقی؛ تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۸۶.
- حرّ عاملی، محمد؛ وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة؛ تهران: انتشارات اسلامیة، ۱۴۰۳ ق.
- حکیم، محسن؛ حقایق الأصول؛ قم: انتشارات آل البیت (ع)، [بی تا].
- حلبی، ابن امیر الحاج؛ التقرير والتحییر؛ بیروت: انتشارات دارالکتب العربیة، ۱۹۹۹ م.
- حیدری، علی نقی؛ أصول الإستنباط؛ کاشان: انتشارات فیض، ۱۳۸۰.
- خراسانی، محمدکاظم؛ کفایة الأصول؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۹۸.
- خویی، سیدابوالقاسم؛ موسوعة الإمام الخوئی؛ قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی، ۱۴۲۲ ق.
- داوودی، صفوان؛ اللباب فی أصول الفقه؛ دمشق: انتشارات دارالقلم، ۱۹۹۹ م.
- زرکشی، بدرالدین محمد؛ البحرالمحیط فی أصول الفقه؛ بیروت: انتشارات دارالکتب الإسلامیة، ۲۰۰۰ م.
- سیحانی، جعفر؛ الموجز فی أصول الفقه؛ قم: انتشارات مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۹۴.
- سیحانی، جعفر؛ الوسیط فی أصول الفقه؛ قم: انتشارات مؤسسه امام صادق (ع)، ۱۳۸۰.
- سلجوقی، محمود؛ مجموعه نظرهای مشورتی اداره حقوقی وزارت دادگستری؛ تهران: انتشارات جاودانه، ۱۳۸۹.
- شافعی، احمد؛ أصول الفقه الإسلامی؛ بیروت: انتشارات الحلبي، ۲۰۰۲ م.
- شلبی، محمدمصطفی؛ أصول الفقه الإسلامی؛ بیروت: دارالنهضة العربیة، ۱۴۰۶ ق.
- شوکانی، محمد؛ إرشاد الفحول إلى تحقیق الحق من علم الأصول؛ ریاض: انتشارات دارالفضیلة، ۲۰۰۰ م.

- صدر، سیدمحمدباقر؛ *دروس فی علم الأصول*؛ بیروت: انتشارات دارالکتاب اللبنانی، ۱۴۰۶ ق.
 طوسی، محمد؛ *الأمالی*؛ قم: انتشارات هادی، ۱۳۹۴.
 عاملی، حسن؛ *معالم الأصول*؛ تهران: انتشارات دفتر علمی اسلامی، ۱۳۷۸ ق.
 عابدان، موسی؛ *دلالة تراکیب الجمل عند الاصولیون*؛ دمشق: انتشارات الأوائل، ۲۰۰۲ م.
 فضلی، عبدالهادی؛ *مبادئ أصول الفقه*؛ قم: انتشارات نصایح، ۱۳۸۲.
 قمی کربلائی، محمدعلی؛ *المختارات فی الأصول*؛ تهران: انتشارات علمی اسلامی، [بی تا].
 قمی، ابوالقاسم؛ *قوانین الأصول*؛ [بی جا]: دارالطباعه، [بی تا].
 کاظمی خراسانی، محمدعلی؛ *فوائد الأصول (تقریرات درس مرحوم آیت الله محمدحسین نائینی)*؛ قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ ق.
 کرباسی، محمدابراهیم؛ *منهاج الأصول (تقریرات درس آیت الله آقاضیاءالدین عراقی)*؛ بیروت: دارالبلاغه، ۱۹۹۱ م.
 مجلسی، محمدباقر؛ *بحار الأنوار*؛ تهران: انتشارات دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۹۰.
 محقق داماد، سیدمصطفی؛ *مباحثی از اصول فقه*؛ تهران: انتشارات مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۸۲.
 محمدی، ابوالحسن؛ *مبانی استنباط حقوق اسلامی*؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۴.
 مظفر، محمدرضا؛ *أصول الفقه*؛ تهران: انتشارات معارف اسلامی، ۱۳۸۶.
 ملکی اصفهانی، محمود وعید؛ *اصول فقه شیعہ (تقریرات درس آیت الله فاضل لنکرانی)*؛ قم: مرکز فقهی ائمه اطهار(ع)، ۱۳۸۱.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی